

5. A POLISZÉMIA ÉS A KÉTSZINTŰ SZEMANTIKA

5.1. Poliszémia, homonímia és szemantikai határozatlanság

Poliszémiának köztudottan azt a jelenséget nevezzük, amikor egy szónak több jelentése van. Régi megfigyelés, hogy a szavak többsége poliszém. A hagyományos jelentéstan a poliszémiát a homonímiával állította szembe. Homonímiáról akkor beszélünk, ha két különböző, egymással össze nem függő jelentés ugyanahhoz a hangalakhoz kapcsolódik. Poliszém például a *fej* szó, amely többek között jelenthet testrészt; eszt, értelmet (*világos fej*); jelölhet növényi részeket (*a hagyma feje*); tárgynak részét (*a szeg, a kalapács feje; az ágy feje*). Abban megegyeznek a vélemények, hogy ezek a jelentések valamilyen értelemben összefüggnek. Ezzel szemben a *kar¹* ('az ember páros felső végtagja') és a *kar²* ('testület, kórus, szervezeti egység') szavak esetében homonímiával van dolgunk. Utóbbi esetben a két szó morfológiailag is szétválik: *kar¹-ja, kar²-a*. A magyarban erre több példát is találunk, ez a morfológiai különbség azonban nem általános, ezért kritériumként nem használható. Mind a *kar¹*, mind pedig a *kar²* külön-külön poliszém, de a két szó jelentései között nincs kapcsolat. A poliszémia és a homonímia közötti egyik különbség tehát az, hogy míg a poliszém jelentéseknek van közös eleme, a homonimák között nincs jelentésbeli kapcsolat. A másik különbség, amire a hagyományos (és a történeti szemantikát kellően nem ismerő) szemantikai munkákban gyakran találunk hivatkozást, nyelvtörténeti jellegű: míg a homonimák különböző forrásból erednek, a poliszém jelentések ugyanabból a szójelentésből származtathatók. A *kar¹* ('felső végtag' jelentésben) például ótörök eredetű, a *kar²* pedig a latin *chorus*-ból származik. Eltekintve azonban attól, hogy egy szinkrón rendszer leírásánál nem hivatkozhatunk nyelvtörténeti szempontokra, az említett megfigyelés nem minden esetben érvényes. Az *adó¹* ('adóállomás') és az *adó²* ('adózás') ugyanabból a tőből fakad, mégis homonímiáról beszélünk, mivel a két szó jelentésének nincs közös eleme. Ugyanez vonatkozik az *akna¹* ('vázat, járat') és *akna²* ('aknagránát') szavakra is. A közös nyelvtörténeti eredetre való hivatkozás tehát azért sem lehet helytálló, mert a homonim alakok nem minden esetben vezethetők vissza különböző forrásokra. A történeti szemantika is megkülönböztet konvergens és divergens jelentésfejlődést: az előző esetén különböző hangalakok egybeesése, az utóbbiában egy hangalak jelentésének teljes szétvá-

lása következnek be. A homonímiát mind konvergens, mind pedig divergens jelentésfejlődés eredményezhet. Ezenkívül olyan esetekről is tudunk, amikor a naiv beszélő két szójelentést összekapcsol egymással annak ellenére, hogy a két szó különböző szavakból eredeztethető. A francia naiv beszélő például kapcsolatot lát a *souci* 'gond' (a latin *sollicitare*-ből) és *souci* 'körömvirág' (a latin *solsequia*-ből) szavak között, ami annak tulajdonítható, hogy a XVI. századtól a körömvirágot a gond szimbólumának tekintették. Marad tehát a közös jelentés, illetőleg a közös jelentés hiánya mint kritérium. Ez azonban csak akkor válik használható kritériummá, ha olyan objektív eszközökkel motiválható jelentésábrázolásokkal rendelkezünk, amelyekből a jelentésbeli rokonság leolvasható. Ez, mint tudjuk, nem oldható meg egykönnyen. A jelentésábrázolásokra persze nem lenne szükségünk, ha a homonímia és a poliszémia megkülönböztetésére rendelkeznénk más, könnyebben alkalmazható kritériummal. Mielőtt közelebbről szemügyre vennénk a szóba jöhető kritériumokat, a homonímia és a poliszémia fogalmain kívül még egy további szemantikai fogalmat vezetünk be, amely a hagyományos szemantikai munkákban kevésbé játszott szerepet. A **szemantikai határozatlanság** (Wagheit, vagueness) fogalmára gondolunk. Szemantikai határozatlanságról egy adott szó esetén akkor beszélünk, ha a szó jelentése nem fed le minden részletet, nem minden szempontból explicit. Szemantikailag határozatlan például a *nagynéni* és a *nagybácsi* szó, mivel az előbbi jelölheti az apai vagy az anyai nagynénit, utóbbi pedig az apai vagy anyai nagybácsit. A svéd *faster* 'apai nagynéni', *moster* 'anyai nagynéni', *farbror* 'apai nagybácsi', *morbror* 'anyai nagybácsi' szavak jelentése viszont már nem határozatlan. Határozatlan jelentésű a *szomszéd* szó is, mivel férfira, nőre egyaránt vonatkozhat. A németben ezzel szemben férfi szomszédra a *Nachbar*, női szomszédra a *Nachbarin* szóval utalunk. Szemantikailag határozatlan az *asztal* szó is, mivel jelölheti az ebédlőasztalt, a konyhaasztalt, az íróasztalt egyaránt. Ugyanez vonatkozik a **alapnevekre** ('basic level terms') általában, amelyekről röviden az 1. fejezetben volt szó (pl. *virág*, *zöldség*, *hangszer*, *kutya*, *szék*).

A szemantikai határozatlanság az igéket is jellemezheti:

- (1) a/ Péter is elutazott, meg János is.
 b/ Anna is evett már, meg Éva is.

Az (1a) mondat nemcsak afelől hagy bennünket bizonytalanságban, hogy Péter és János egy időben vagy más-más időben utazott-e el, hanem a közlekedési eszköz és az utazási cél szempontjából is. Péter repülővel utazhatott Párizsba, János pedig autóval Bécsbe. Az (1b) mondatban pedig a lehetséges időpontbeli különbségeken túl rejtve marad az ige tárgya is: Anna ehett levest, Éva pedig főzeléket.

Összefoglalva tehát az eddigieket: három fogalmat kell tisztáznunk, a szemantikai határozatlanság, a poliszémia és a homonímia fogalmát. Tulajdonságaikról egyelőre a következőket tudjuk:

(a) szemantikai határozatlanság: egyetlen alulspecifikált jelentés, a vonatkozás bizonytalan;

(b) poliszémia: két vagy több, közös jelentéselemekkel rendelkező szójelentés;

(c) homonímia: két vagy több, közös jelentéselemmel nem rendelkező szójelentés.

Nem elegendő, ha a poliszémia és a homonímia között tudunk különbséget tenni, a poliszémiát a szemantikai határozatlanságtól is el kell tudnunk választani. Márpedig azok a kritériumok, amelyek alapján különbség tehető poliszémia és homonímia között, nem feltétlenül alkalmasak a poliszémia és a szemantikai határozatlanság megkülönböztetésére.

A három fogalom megkülönböztetésére a szemantikai irodalomban különféle kritériumokat javasoltak. A következőkben sorra vesszük a legfontosabbakat, és megvizsgáljuk, hogy valóban alkalmasak-e az említett fogalmak megkülönböztetésére.

5.2. A kritériumok

5.2.1. A logikai kritérium

Homonímia esetén az 'X és nem X' igaz lehet, szemantikai határozatlanság esetén viszont ellentmondáshoz vezet:

- (2) a/ Ez akna¹ és nem akna².
b/ *Ő a nagynénim és nem a nagynénim.

A (2a) mondat két különböző dologra utal, a két tagmondatban megfogalmazott állítás tehát nem áll egymással ellentmondásban. Ezzel szemben a (2b) mondat kétségtelenül ellentmondás. A *nagynéni* jelentése 'egyik szülő nőtestvére', márpedig ugyanarról a személyről nem állítható, hogy az egyik szülő nőtestvére, és hogy nem az egyik szülő nőtestvére. De vajon a logikai kritérium képes-e különbséget tenni poliszémia és homonímia, illetőleg poliszémia és szemantikai határozatlanság között? Tegyük fel, hogy *fej*¹ ('szeg feje') és *fej*² ('kalapács feje') jelöli a két poliszém jelentést. A (3) mondat éppúgy nem ellentmondásos, mint a (2a) mondat.

- (3) Ez fej¹ és nem fej².

Úgy tűnik tehát, hogy a logikai kritérium egy kalap alá veszi a homonímiát

5. A POLISZÉMIA ÉS A KÉTSZINTŰ SZEMANTIKA

és a poliszémiát és a kettőt különbözteti meg a szemantikai határozatlanságtól. Eltekintve azonban attól, hogy a logikai kritérium alkalmazása eléggé nehézkes, mivel feltételezi a rámutatással történő azonosítást (az osztrénv deixist), más baj is van vele. Az *iskola* szó is poliszém, jelentheti többek között az intézményt, az iskolában folyó tevékenységet, az iskola tanárainak és tanulóinak az összességét, az iskola épületét.

- (4) a/ Az iskola nem kap elegendő állami támogatást.
b/ Tomit untatja az iskola.
c/ Az iskola Olaszországba megy kirándulni.
d/ Az iskola nincs messze tőlünk.

Mármost nagyon nehéz elképzelni olyan helyzetet, amikor egy olyan mondat, mint 'ez iskola (pl. 'intézmény' jelentésben) és nem iskola (pl. 'épület' jelentésben)' értelmesen használható. Az *iskola* szó különböző jelentéseiről tehát a logikai kritérium segítségével nem dönthető el, hogy homonim, poliszém vagy szemantikailag határozatlan jelentésekről van-e szó.

5.2.2. A mellérendelés és az ellipsis

Az ellipsis homonim szavak esetén nem lehetséges, viszont határozatlan jelentésű szavaknál jól működik:

- (5) *Először Péter (látta meg az aknát¹), majd János látta meg az aknát?
(6) Először Péter (látta meg a nagynénjét (= 'apai nagynénjét')), majd János látta meg a nagynénjét (= 'anyai nagynénjét').

Az (5) mondat csak akkor válik értelmessé, ha a kihagyott (törölt, elliptált) részben is *akna*² szerepel. A poliszém szavak, úgy tűnik, ebből a szempontból is a homonim szavakhoz hasonlóan viselkednek.

- (7) *Péter is (megnézte az operát (= 'az épületet')) és János is megnézte az operát (= 'az előadást').

Az ellipsis ezek szerint szintén nem tesz különbséget poliszémia és homonímia között, a kettőt viszont elválasztja a szemantikai határozatlanságtól

5.2.3. A definíciós kritérium

A definíciós kritérium szerint a három fogalom a jelentések definíciójána ismeretében szétválasztható. A hagyományos szemantikai munkák, mit fentebb láttuk, a homonímia és a poliszémia szétválasztásakor a közt

jelentés meglétére, illetőleg hiányára hivatkoztak. A szemantikai határozatlanság esetében a jelentésleírás nem teljes voltára, illetőleg 'alulspecifikáltságára' és a vonatkozás bizonytalanságára hivatkozhatunk, ami eleve lehetetlenné teszi a különböző jelentések lexikai szinten történő szétválasztását.

A jelentésdefinícióknak általában két feltételt kell teljesíteniük: (a) maximálisan általánosnak és (b) minimálisan specifikusnak kell lenniük. Az első feltétel akkor teljesül, ha a definíció a fogalom terjedelmébe eső entitás(ok) jelentésének lényegét magában foglalja, a második pedig akkor, ha lehetővé teszi az adott entitás jelentésének más, vele nem szinonim entitás jelentésétől való megkülönböztetését. Az *iskola* jelentése például így definiálható: 'alsó- vagy középfokú oktatási intézmény'. Ez a definíció elegendően általános, mivel az 'iskola mint intézmény', 'az intézmény helye, épülete', 'az intézményben folyó tevékenység', 'az intézményben oktatók és az ott tanulók összessége' jelentések közös elemeit tartalmazza. Ugyanakkor a definíció elegendően specifikus, mivel az *iskola* jelentését megkülönbözteti például az *egyetem* jelentésétől, utóbbi 'felsőfokú oktatási intézmény'. Tudjuk azonban, hogy ilyen definíció nem minden esetben fogalmazható meg. Így például nincs (nem triviális) közös jelentése a *bútor*, *zöldség*, *foglalkozás* gyűjtőfogalmak által lefedett entitásoknak. Más esetekben pedig nem könnyű minden szempontból megnyugtató definíciót találni (gondoljunk csak a tárgyak, növények, állatok nevének jelentésleírásával kapcsolatos problémákra!). A jelentésdefiníciók tehát általános módszerként nem használhatók a poliszémia kérdésének tisztázásához.

5.2.4. Különféle olvasatok vonatkozó mellékmondatot tartalmazó összetett mondatban

Úgy tűnik, hogy a poliszém jelentések könnyen kombinálhatók, a homonim jelentések ezzel szemben kizárják az összekapcsolhatóságot. A (8) mondatban a 'fej' két jelentésben szerepel: a *szép* és a *kis* jelző a testrésze vonatkozik, a *gondolkodik* viszont csak az 'ész, értelem' jelentésben szereplő 'fej'-ről állítható. A *fej* szó poliszémiájának alapja a '*totum pro parte*': a 'fej=ész' annak a hétköznapi elképzelésnek az alapján, hogy az ész helye a fejben van.

- (8) A te szép kis fejed (=testrész), amely (=ész) mindig olyan világosan gondolkodik.

Az ár^1 (=folyó árja) és az ár^2 (=áru ára) nem engedi meg ezt a szerkezetet.

- (9) *Az ár (=folyó árja), amely (=áru ára) megint rendkívül magas, mindent tönkretett.

5. A POLISZÉMIA ÉS A KÉTSZINTŰ SZEMANTIKA

Mivel a jelentések kombinálhatósága a határozatlan jelentésű szavak esetén nem merül fel, hiszen ebben az esetben nincs egymástól elkülöníthető jelentésekkel dolgunk, első pillanatra úgy tűnhet, hogy a vonatkozó mellékmondatos összetett mondat alkalmas a poliszém jelentés meghatározására.

Sajnos azonban ez a kritérium sem megbízható. A *szonáta* szónak legalább négy poliszém jelentését különböztethetjük meg: (a) tárgy (pl. kotta, CD), (b) szerkezettel rendelkező zenemű, (c) a zenemű előadása, (d) műfaj.

- (10) a/ A szonáta a zongorán fekszik.
b/ A szonátának három tétele van.
c/ A szonáta 20 percig tartott.
d/ A szonáta a bécsi klasszicizmus egyik legfontosabb műfaja.

A (10a,b,c,d) jelentések nem kombinálhatók szabadon tetszés szerinti mondatban:

- (11) a/ A szonátának (=zenemű), amely (=tárgy) a zongorán fekszik, három tétele van.
b/ ?A szonáta (=előadás), amely (=tárgy) a zongorán fekszik, 20 percig tartott.
c/ ??A szonáta (=műfaj), amely (=tárgy) a zongorán fekszik, a bécsi klasszicizmus egyik legfontosabb műfaja.

A (11a,b,c) mondatok tanúsága szerint a poliszém jelentések kombinálhatósága fokozat kérdése. A (11c) mondat elfogadhatatlanságából az következik, hogy ebben az esetben a poliszémia a homonímiával egyenértékű. A *szonáta* jelentései az egészen konkrét jelentéstől ('tárgy') az absztrakt 'műfaj' jelentésig széles skálát mutatnak. Megfigyeléseink azt mutatják, hogy a konkrét-absztrakt skálán a konkrétabb jelentések könnyen kombinálhatók egymással, egy konkrét jelentés viszont már nehezebben egyeztethető össze egy absztrakt jelentéssel.

A poliszém jelentések kombinálhatóságánál figyelembe kell venni, hogy mindegyik specifikus jelentés megenged vagy megtilt bizonyos más elemekkel való kombinációt (pl. igékkel, határozókkal). Például a 'szonáta mint műfaj' absztrakt jelentése miatt kizárja azokat az igéket, amelyek tárgyak helyét határozzák meg. Hasonlóképpen a szonáta a 'szonáta előadása' jelentésben is nehezen tűri az ilyen igéket. Szelekciós tulajdonságaikban az egyes poliszém jelentések tehát különbözhetnek egymástól, ami megakadályozhatja kombinálhatóságukat. Tekintve, hogy a homoním

jelentésekre ugyanez áll, a fenti értelemben vett kombinálhatóság sem használható a polyszémia és a homonímia megkülönböztetésére.

5.2.5. A szójáték

A teljesség kedvéért megemlítjük a szójátékot is, amely szintén szerepel a homonímia és a polyszémia szétválasztására javasolt kritériumok között. Az állítás így hangzik: szójáték alapulhat hominímián, a polyszém jelentések ezzel szemben nem teszik lehetővé a szójátékot. Könnyen belátható azonban, hogy szójáték éppúgy alapulhat polyszémian (vö. (12)) mint hominímián (vö. (13)):

- (12) ...valamennyiüknek barna haja volt, csupa sötét fej: egyetlen világos fej sem akadt. (J. N. Nestroy)
- (13) Halhatatlan költő Tompa,
Esze s tolla nem volt tompa.

Arra a következtetésre kell tehát jutnunk, hogy sem a polyszémia és a hominímia, sem pedig a polyszémia és a szemantikai határozatlanság megkülönböztetésére nem rendelkezünk megbízható kritériummal.

5.3. A polyszémia-kontinuum

A *fest* ige alapjelentése így írható körül: 'festéket hord fel egyenletesen egy felületre'. Ehhez a jelentéshez a kontextustól függően további jelentéselemek járulnak hozzá, amelyek ezt az alapjelentést módosítják. Vizsgáljuk meg most az alábbi példákat:

- (14) a/ Karolina egy arcképet fest.
b/ Karolina egy tájképet fest.
c/ Karolina festi nálunk a lakást.
d/ Karolina festi a házát.
e/ Karolina a kocsiját festi (festékszóró pisztollyal).
f/ Karolina zebrát fest az úttestre.
g/ Karolina festi a haját.
h/ Karolina festi az arcát.

A (14a–h) példákban szereplő *fest* ige jelentései nem kombinálhatók szabadon. Íme a releváns tesztmondatok:

- (15) Egész nap festettem, Karolina is ezt tette.
(16) Festő vagyok, Karolina is az.

5. A POLISZÉMIA ÉS A KÉTSZINTŰ SZEMANTIKA

- (17) A házat festettem, Karolina is azt tette.
(18) Ezt én festettem, azt meg Karolina.

A (14a,b) értelmezés mind a négy tesztmondat esetében helyes eredményhez vezet. A (14a) értelmezés azonban nem kombinálható tetszés szerint a (14c–h) értelmezésekkel: ha valaki zebrát fest az úttestre, attól még nem festő. A (14f) és a (14g) értelmezés együttesen egyik tesztmondatban sem szerepelhet, és ugyanez vonatkozik a (14f) és a (14h) mondatokra, ami azt mutatja, hogy a poliszémia egyes esetekben a homonímiával lehet egyenértékű. A 'fordításpróba' is ezt valószínűsíti, a 'haját fest' az angolban *dye* (és nem *paint*), a németben *färben* (és nem *malen*), ami a hajfestést elkülöníti az egyéb típusú festéstől. A 'festi az arcát' az angolban *paint* vagy *make up*, a németben *sich schminken*. Minél távolabb esik egymástól két poliszém jelentés, annál valószínűbb, hogy a két jelentést egyes nyelvekben külön lexémával fejezzük ki.

Az alapjelentés differenciálódásával a *fest* ige nem minden jelentése magyarázható meg. Pl.

- (19) a/ Az elesett katonák vére pirosra festette a mezőt.
b/ Kékre festette kezét a fagy.
(20) a/ Élénk színekkel festette az eseményeket.
b/ Hű képet festett róla.

A (19a,b)-ben az alapjelentés metonimikus, a (20a,b)-ben annak metaforikus kiterjesztéseivel van dolgunk. A (19a,b)-ben az alany nem ágens szerepű, mint a (14a–h) példasorban, hanem instrumentum, pl. (19a), ill. természeti erő, pl. (19b). Az alapjelentésből azonban megmarad a 'valamilyen színűvé válik' jelentésmozzanat. A (20a,b)-ben az ágens szerep nem változott, viszont a *fest* nem konkrét értelemben szerepel, tehát a 'valamilyen színűvé válik' jelentésmozzanat nem része a *fest* jelentésének. Az előbbi általános elvekkel könnyebben magyarázható, mint az utóbbi. Az egzaktság igényével fellépő szemantikai elméletek ezért a metaforikus kiterjesztéssel nem foglalkoznak.

Úgy tűnik, hogy minél közelebb esik két jelentés, annál könnyebben kombinálható, és minél távolabb esik, annál nehezebben tűri a mellérendelést. Ebből következik, hogy a jelentések egy kontinuum mentén helyezkednek el, melynek egyik végpontját a szemantikai határozatlanság, másik végpontját pedig a homonímia alkotja.

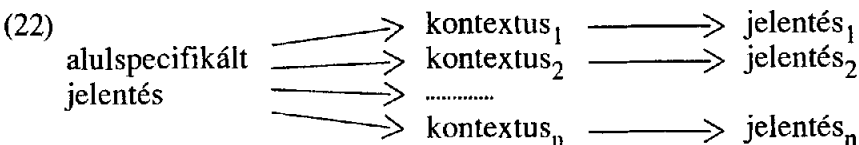
- (21) ←—————→
homonímia poliszémia határozatlanság

A fenti megfigyelések azt is sugallják, hogy nem érdemes feltennünk azt a kérdést, hogy hány jelentése van például a *fest* igének. Egyrészt nehéz eldönteni, hogy mi számít külön jelentésnek (hogy mi a különbség polisziémia és szemantikai határozatlanság között), másrészt ha meg is tudnánk határozni a polisziém jelentés fogalmát, a polisziém jelentések száma potenciálisan végtelen lehet. Az igéknél általában mindig ez a helyzet, éppen ezért érdemes alulspecifikált, igen általános igejelentésekből kiindulni. Ezeknek a jelentéseknek a megállapítása alapvető nyelvészeti feladat.

5.4. A kétszintű szemantika

Az egyes polisziém jelentéseket csak a kontextus (értsd: a nyelvi kontextus és a világismeret) alapján lehet kikövetkeztetni. A jelentések a kontextus ismeretében módosulhatnak, újabb jelentéselemekkel egészülhetnek ki. Ebből következik, hogy a jelentésábrázolásban két szintet érdemes megkülönböztetni: egy alulspecifikált alapszintet és egy teljesebb jelentést tartalmazó második szintet. Ez az ún. **kétszintű szemantika** alapfoglata. Az alábbiakban a kétszintű szemantikát az eredeti elképzeléstől némileg eltérően fogjuk ismertetni. Ennek fő oka az, hogy az igék és a főnevek az alulspecifikáltság szempontjából másképpen viselkednek. Ezenkívül, mint látni fogjuk, a polisziém jelentések csak főnév esetében jósolhatók meg előre.

A kétszintű szemantika felfogása szerint az alapszint a szemantikai, a levezett szint a konceptuális (azaz fogalmi) jelentést képviseli. Az alulspecifikált szemantikai jelentés sosem jelenik meg szemünk előtt, azt a konkrét jelentések alapján kell kikövetkeztelnünk. A levezett jelentést azért nevezhetjük konceptuális jelentésnek, mert a levezetésnél konceptuális műveletekre (következtetésekre, fogalmi összefüggések megállapítására) támaszkodunk. A (14a-h) példákban említett *fest* ige alapjelentése, mint láttuk, 'vki festéket hord fel egy felületre'. Ez a jelentés a szóban forgó felület fajtájától függően (vászon, fal, autó, úttest, haj, arc stb.) egyéb jelentéselemekkel módosul. Az ige jelentésének kontextustól függő módosulásait nevezzük **konceptuális differenciálódásnak**. Tehát:

A kontextus a mindenkori nyelvi környezetet jelenti. Egy polisziém ige jelentésének tekinthetünk minden olyan jelentést, amely az ige alapjelentéséből konceptuális differenciálódással levezethető. (Ez még nem jelenti

természetesen azt, hogy az ige minden poliszém jelentése konceptuális differenciálódással vezethető le: a feltétel elégséges, de nem szükséges. A problémára a későbbiekben még visszatérünk.) Látni fogjuk, hogy a főnevek másképp viselkednek: a főnevek esetében alapjelentés helyett kiinduló jelentésről beszélünk, amelyből metonimikus kiterjesztéssel (konceptuális eltolódással) jönnek létre az újabb jelentések. Mielőtt azonban a főnevek kérdésére térnénk rá, néhány példán bemutatjuk, hogy hogyan lehet a poliszém igék alapjelentését megállapítani. Példaképpen nézzük meg a *kinyit* igét. Induljunk ki a *kinyit* ige alábbi jelentéseiből: 1. *kinyitja az ajtót*; 2. *kinyitja a bőröndöt*; 3. *kinyitja a sörösüveget*; 4. *kinyitja a konzervdobozt*; 5. *kinyitja a zárat*; 6. *kinyitja az üzletet*; 7. *kinyitja a gázt*; 8. *kinyitja a rádiót*; 9. *kinyitja az ernyőt*; 10. *kinyitja a könyvet*; 11. *kinyitja a bicskát*; 12. *kinyitja a száját* (konkrét értelemben). Vajon hányféle alapjelentéssel van dolgunk? Minden esetben olyan tárgyas igével van dolgunk, amely állapotváltozást ír le. Az 1., 2., 3., 4., 5., 6., és 12., jelentések esetében a *kinyitás* révén egy zárt tér hozzáférhetővé válik, a 7., 8., 9., 10., és 11. jelentések esetében pedig a tárgy által jelölt dolog használhatóvá válik, rendeltetésének megfelelő funkciót tölthet be. Az első esetben egy akadályt kell leküzdenünk, egy nyílást kell létrehozni, a másodikban pedig egy tárgyat megfelelő helyzetbe kell hozni. Úgy tűnik tehát, hogy az 1.–12. jelentések két alapjelentésből vezethetők le. Ezeknek a jelentéseknek a szemantikai ábrázolása (23a,b)-ben található.

- (23) a/ TESZ(x,y) & OKOZ(y, (VÁLIK(u,¬u) & ZÁRT-TÉR(u))
 b/ TESZ(x,y) & OKOZ(y, (VÁLIK(v,¬v)
 & NEM-HASZNÁLHATÓ(v))

A (23a) parafrázisa: 'x tesz valamit, és ez a valami azt okozza, hogy a zárt tér nyitottá válik'; a (23b) parafrázisa pedig: 'x tesz valamit és ez a valami azt okozza, hogy v használhatóvá válik'. Mindkét ábrázolás erősen alulspecifikált, a teljes jelentés csak a nyelvi kontextus és a világismeret alapján adható meg. Ebből következik, hogy a tulajdonképpeni szemantikai jelentés a (23a,b)-szerű reprezentációkból áll, a kontextus alapján levezethető konceptuális jelentés a jelentésleírás második szintjéhez tartozik. Ehhez a szinthez konceptuális műveletek segítségével jutunk, tehát nem szemantikai eszközökkel. A *kinyitja az ajtót* és a *kinyitja a bőröndöt* jelentéskülönbségének megértéséhez tudnunk kell azt, hogy mi az 'ajtó' és mi a 'bőrönd', valamint azt, hogy mit jelent az ajtó, ill. a bőrönd kinyitása.

A konceptuális differenciálódás igék esetében a szemantikai határozatlanságra éppúgy érvényes, mint a poliszémiára. A *kinyit* ige esetében is a *fest* igéhez hasonló a helyzet. A jelentés differenciálódása a különböző kontextusban a konceptuális differenciálódás kérdéskörébe tartozik.

Ugyanakkor azonban a *kinyit* igének is vannak olyan jelentései, amelyek nem magyarázhatók differenciálódással:

- (24) a/ Ki sem merte nyitni a száját.
b/ Ez kinyitotta a szemem.

Ebben az esetben is az alapjelentés metaforikus kiterjesztéséről van szó, amelynek magyarázatához nem elegendő a (23a,b) reprezentációk és a kontextus ismerete.

Konceptuális differenciálódással nemcsak igék, hanem más szófajú szavak esetében is találkozunk. Az alábbiakban a *jó* és a *gyors* melléknézekre mutatunk be néhány példát.

- (25) a/ jó kés, jó autó, jó ebéd, jó megoldás, jó ember
b/ gyors keringő, gyors autó, gyors futó

különösen a *jó* melléknév esetében feltűnő, hogy mennyire változatos elentésű a vele alkotott szintagma. A *jó kés* jól vág; a *jó autó* gyors, kényelmes, megbízható, tehát az autókkal kapcsolatos várakozásoknak messzemenően eleget tesz; a *jó ebéd* az étkezési szokásoknak megfelelő elvárásokat nagy mértékben kielégíti; a *jó megoldás* többfélet jelenthet iszerint, hogy a *megoldás* mire vonatkozik (matematikai feladatra vagy valamilyen, a gyakorlati életben felmerülő problémára); végül a *jó ember* jelentése talán a legkevésbé megfogható: jó ember az, aki nem árt senkinek, mindig segítőkész, meleg érzelmű. A jó emberrel kapcsolatosan vannak elképzeléseink, ezeknek teljesülése esetén minősítünk valakit jónak. Mit tehát a *jó* melléknév jelentése? A fenti példák meggyőzően mutatják, hogy a *jó* tipikusan szinkategórematikus elem: igazából csak a jelzett szóval együtt van jelentése. Szótárilag csak annyit mondhatunk róla, hogy pozitív értékelést fejez ki: 'x az elvárt minőségekkel rendelkezik'.

A *gyors* melléknév jelentése valamivel egyszerűbb: konkrét értelemben az átlagnál nagyobb sebességet jelent: a keringőnek, mint minden zenének, van üteme. Ez az ütem szabja meg a tánclépések 'sebességét'. A gyors az átlagsebességnél nagyobb értéket jelent. Ugyanez vonatkozik az autóra és a futóra is (a *gyors futó* jelentése nem azonos a *gyorsfutó* összetett szó jelentésével). A *gyors* melléknév jelentése tehát: 'a mozgás az x mozgására jellemző átlagértéknél gyorsabb'. A *gyors* jelentése a kontextus alapján differenciálódik. A *gyors felfogású/kezü* esetében viszont már metaforikus kiterjesztéssel van dolgunk: a *gyors felfogás* a megértés gyorsaságára, a *gyors kezű* a kézzel végzett cselekvések gyorsaságára utal.

A fent bemutatott eljárás feltételezi, hogy az igék jelentése visszavezethető egy (vagy esetleg egynél több) alapjelentésre. Ezt a feltételezést

5. A POLISZÉMIA ÉS A KÉTSZINTŰ SZEMANTIKA

azonban többen megkérdőjelezték. Az angolban például a *climb* 'mászik' ige elemzésekor tűnt fel, hogy a *climb* különböző használatait nem könnyű egyetlen alapjelentésre visszavezetni. A (25) mondatban a *climb* felfelé történő kúszó mozgást jelent:

- (26) The boy climbed the tree.
'A fiú felmászott a fára'

A kúszó mozgás a végtagok használatát feltételezi. Az alábbi mondatban a *climb* ugyan még felfelé történő mozgást jelent, de már nincs szó kúszó mozgásról.

- (27) The locomotive climbed the mountainside.
'A mozdony felkapaszkodott a hegyoldalra'

A kapaszkodó mozgás a mozdony kerekeinek tulajdonítható. A mozdony érintkezik a hegyoldallal, amelyre felkapaszkodik. A (28) mondatban azonban már nem lehet érintkezésről szó:

- (28) The plane climbed to 30.000 feet.
'A repülőgép 30.000 láb magasra emelkedett'

Itt a *climb* igének a (26)-beli használatából csak a felfelé történő mozgás maradt meg. A mászás jelentésmozzanata megtalálható a (29a,b) mondatbeli *climb* igében, hiányzik azonban már a felfelé történő mozgás momentuma.

- (29) a/ The boy climbed down the tree.
'A fiú lemászott a fáról'
b/ The boy climbed over the fence.
'A fiú átmászott a kerítésen'

A *climb into* 'belebújik, felvesz' ruhaneműre is vonatkozhat. Mindebből úgy tűnhet, hogy a *climb* különböző használatai nem vezethetők vissza egy alapjelentésre. Inkább arról van szó, hogy a különböző jelentések az alábbi módon függnek össze:

- (30) A → B → C → D → stb.

Más szóval, a B jelentés az A jelentés kiterjesztése, a C jelentés a B jelentésé, a D jelentés a C jelentésé és így tovább. Ahhoz nem fér kétség, hogy a különböző jelentések valamilyen formában összefüggnék, de a fenti pél-

dákból nem következik föltétlenül egy (vagy több) alapjelentésre való visszavezethetőség lehetetlensége. A *climb up* 'felmászik', *climb down* 'lemászik', *climb over* 'átmászik' stb. mind a 'mászik' alapjelentésre vezethető vissza, amelyhez az irány nem tartozik hozzá. Az irányt az angolban a partikula, a magyarban az igekötő adja meg. (Ebben az esetben persze külön magyarázatot igényel a (26) mondatban előforduló *climb*, amely az *up* nélkül is felfelé történő mozgást jelent.) A *climb* igének van egy tárgyias és egy tárgyatlan használata. Az előbbinek a 'mászik', az utóbbinak az 'emelkedik' az alapjelentése. A (27) mondatban a *climb* 'felkapaszkodik' értelemben szerepel, amelyben nem szerepel a 'mászás' jelentésmozzanata. Ahogy a *climb* ige magyar megfelelői meggyőzően mutatják, több esetben egymással rokonságban lévő, de mégis különböző igékről van szó: a *felmegy*, *megmászik*, *belebújik*, *felkapaszkodik*, *emelkedik* külön lexikai egységek, amelyek között az összefüggést jelentéskomponensek segítségével tudjuk kifejezni. A (30) képlet ebből a szempontból túlságosan leegyszerűsíti ezeket a jelentésösszefüggéseket. Az összefüggések lineáris sor helyett inkább hálót alkotnak. A 'felfelé történő mozgás' jelentéskomponens szerepel a *felmegy*, *felkapaszkodik*, *megmászik*, *emelkedik* géknek a jelen összefüggés szempontjából releváns jelentésében, a 'végagok használata' a *felmegy*, *megmászik*, *belebújik* igék jelentésében, az 'érintkezés' jelentéskomponense a *felmegy*, *megmászik*, *belebújik*, *felkapaszkodik* igék jelentésében stb. A jelentésösszefüggések megállapítása is az egy vagy több alapjelentésre való visszavezethetőség két különböző probléma, és az egyik nem zárja ki feltétlenül a másikat.

5.5. A szabályos poliszémia

Láttuk, hogy a homonímia, a poliszémia és a szemantikai határozatlanság fogalmait nem tudjuk egymástól egzakt eszközökkel elválasztani. A leg-
 öbb gondot a poliszém jelentések leírása okozza. A homonim jelentésekről mint egymástól lényegében független jelentésekről könnyebb számot adni, a szemantikai határozatlanság ábrázolása pedig megoldható alulspezifikáltsággal: Ha a poliszémia ennyire megfoghatatlan, akkor érdemes-e egyáltalán vele foglalkozni? Van-e értelme, hogy rendszerszerű összefüggéseket keressünk? Szerencsére a poliszémia nem mindig ennyire rendezetlen, van ún. szabályos poliszémia is. Íme néhány példa a szabályos poliszémiára.

- 31) a/ Magyarország államformája köztársaság.
 b/ Magyarország földrajzi fekvése nem jelentett mindig előnyt.
- 32) a/ Ezt a játékot nehéz megtanulni.
 b/ Ez a játék két óráig tartott.

5. A POLISZÉMIA ÉS A KÉTSZINTŰ SZEMANTIKA

- (33) a/ A hírt a rádióból tudjuk.
b/ A rádió rossz.
- (34) a/ Ez a könyv élvezetes olvasmány.
b/ A könyv az asztalon fekszik.
- (35) a/ A háznak öt ablaka van.
b/ Az ablakot betörték.

A fenti példákból az alábbi szabályszerűségeket vonhatjuk le: az ország-név jelölheti a nemzetet vagy a földrajzi fekvést; a szóban forgó játéknak vannak szabályai, ahhoz, hogy játszani tudjunk, meg kell tehát tanulnunk ennek a játéknak a szabályait; ugyanakkor azonban a játék esemény is, és mint ilyen van időbeli kiterjedtsége; a rádió a távközlés egyik eszköze, de egyúttal a készülék neve is; a könyvnek van tartalma, de a könyv tárgy is; végül az *ablak* nyílást jelent, de jelentheti az ablaküveget is. Ezekben a jelentésekben az a szabályos, hogy az egyik jelentés együtt jár a másikkal. Az első jelentés az alapvetőbb, a **kiinduló jelentés**, belőle vezethető le a második jelentés, pl. a földrajzi fekvésből nem lehet a 'nemzet' jelentésre következtetni, sem a készülékről a hírforrásra. A két összefüggő jelentés nemcsak az említett példák esetében lép fel, hanem egy egész szemantikai mezőre jellemző. Minden országnév (26)-hoz hasonlóan viselkedik. A legtöbb játéknak vannak szabályai, a játék eljátszása pedig esemény, és minden esemény időt vesz igénybe. A könyvvel azonos szemantikai mezőbe tartozik minden olyan szó, amelynek jelentése valamilyen információ tárolásával kapcsolatos (újság, folyóirat, CD-lemez stb.), a rádióval pedig azonos szemantikai mezőbe sorolható minden távközlési eszközt jelölő szó (*televízió, telefon, számítógép*). Az *ablak*hoz hasonlóan viselkedik az *ajtó* is (nyílás, anyag). Az összetartozó jelentéseket az alábbi sémákkal ábrázolhatjuk:

- (36) a/ [nemzet] → [földrajzi fekvés]
b/ [szabályt követő tevékenység] → [esemény]
c/ [hírforrás] → [készülék]
d/ [információ] → [tárgy]
e/ [nyílás] → [anyag]

Ezek azonban semmiképpen sem logikai implikációk, hanem mindennapi ismereteinken alapuló következtetések. Ebből adódóan a nyíl bal oldalán levő jelentésből nem következik logikai szükségszerűséggel a jobb oldali jelentés.

A szabályos poliszémiát a következőképpen határozhatjuk meg:

- (37) Egy *A* szó két a_i és a_j jelentése közötti viszony szabályos poliszémia, ha az adott nyelvben létezik legalább még egy *B* szó, amelynek b_i és b_j jelentései pontosan úgy különböznek egymástól, mint az *A* szó a_i , a_j jelentései, és ha ez a jelentésvizony előre jelezhető.

Említettük, hogy a szabályos poliszémia általában nemcsak két szóra, hanem egy egész szemantikai mezőre lehet jellemző. Ugyanakkor a poliszém jelentések száma is több lehet kettőnél. A (4) példásor az *iskola*, a (10) példásor pedig a *szonáta* szó leggyakoribb poliszém jelentéseit mutatta be. Az *iskola* szó ezek szerint jelölheti magát az intézményt, az intézményben folyó tevékenységet, az intézményben tevékenykedő embereket és az intézmény helyét. A *szonáta* szó jelentései pedig a következők voltak: zenei műfaj, a szonáta előadása (esemény), a szonáta belső szerkezete, felépítése (pl. tétel), a szonáta rögzítésére szolgáló tárgy (kotta, lemez). A szabályos poliszémiaként jellemezhető jelentések **poliszém rendszert** alkotnak.

Az *iskola* szóhoz hasonlóan viselkednek általában az intézményt jelölő szavak (vö. (38)), a *szonáta* szóhoz hasonlóan pedig az előadásra szánt műfajokat megnevező szavak (vö. (39)).

- (38) egyetem, parlament, akadémia, minisztérium, posta, bank, rádió, televízió
 (39) vígjáték, dráma, szimfónia, vonósnégyes, oratórium, opera, balett

Egy-egy szó egynél több szemantikai mezőhöz is tartozhat, és ennek megfelelően két- vagy esetleg annál is több poliszém rendszert alkothat. Ilyen szó például az *opera*, amely egyrészt az előadásra szánt műfajok, másrészt az intézmények szemantikai mezőjébe tartozik.

(40) a/	Az opera élére új igazgatót neveztek ki.	(intézmény)
b/	Az opera új bemutatóra készül.	(tevékenység)
c/	Az opera Olaszországban turnézik.	(társaság)
d/	Az opera a belvárosban van.	(épület)
e/	Az operát a családban mindenki szereti.	(műfaj)
f/	Az opera két felvonásból áll.	(szerkezet)
g/	Az opera majdnem tíz óra körül ért véget.	(előadás)
h/	Megvettem az operát.	(tárgy)

A szabályos poliszémia szabályszerű és előre jelezhető. A poliszém jelentések a kiinduló jelentés metonimikus kiterjesztései, belőle konceptuális eltolódással jönnek létre. Azért beszélünk ebben az esetben kiinduló jelentésről, mert a metonimikus kiterjesztéssel létrejött jelentések és a kiter-

jesztés alapját képező jelentés nem vezethető vissza egy közös alulspecifikált alapjelentésre. Az *iskola* szó esetében a kiinduló jelentés 'alap- vagy középfokú oktatási intézmény', az *opera* szó esetén pedig 'előadásra szánt zenei műfaj'. A kiinduló jelentés, éppúgy mint az igék esetében említett alapjelentés, alulspecifikált, tehát nem meríti ki a jelentést, csupán a jelentés lényegét adja meg. A metonimikus kiterjesztések alapját a mindennapi ismereteinken alapuló **konceptuális sémák** alkotják. Az *iskola* szó esetében az alábbi konceptuális sémák relevánsak.

- (41) a/ Ha x intézmény, akkor x-ben valamilyen tevékenység folyik.
 b/ Ha x intézmény, akkor x-ben emberek tevékenykednek.
 c/ Ha x intézmény, akkor x-nek van épülete.

Ezek a sémák a logikából ismert **mindennapi következtetésekre** ('practical inferences') emlékeztetnek. Ezek a következtetések, mint már említettük, nem logikai implikációk, az előzményből nem következik logikai szükségszerűséggel a következmény. A következmény könnyen tagadható: például nem minden intézménynév használható 'épület' jelentésben.

A metonimikus kiterjesztés tulajdonképpen azt jelenti, hogy a konceptuális sémában szereplő következményben megjelölt jelentést tulajdonítjuk az előzményben említett entitásnak. A (4)-ben említett példák, amelyeket az egyszerűség kedvéért (42)-ben megismétlünk, (41) alapján magyarázhatók.

- (42) a/ Az iskola nem kap elegendő állami támogatást.
 b/ Tomit untatja az iskola.
 c/ Az iskola Olaszországba megy kirándulni.
 d/ Az iskola nincs messze tőlünk.

(42a)-ban az 'iskola mint intézmény' jelentést, vagyis a kiinduló jelentést találjuk. A (42b) jelentést (41a) alapján és a kontextus ismeretében vezethetjük le: egy intézmény önmagában nem untathatja Tomit, untathatja viszont az abban folyó tevékenység. A (42c) jelentéshez a (41b) konceptuális sémát hívjuk segítségül: mivel kirándulni emberek szoktak, a (41b) konceptuális séma alapján az 'iskola mint tanárok és tanulók összessége' olvasatot kapjuk. A (42d) jelentéshez pedig a (41c) konceptuális sémát használjuk: térbeli értelemben messze csak konkrét tárgy lehet; mivel az iskolának van épülete, az 'iskola' ebben az esetben az épületre vonatkozik. A kétszintű szemantika az *iskola* szó jelentéseit két szinten mutatja be. Az alapszinten szerepel a kiinduló jelentés, az 'iskola mint intézmény', az ebből metonimikus kiterjesztéssel létrejött többi jelentés a kétszintű

szemantika felfogása szerint a konceptuális szinten helyezkedik el, hiszen a metonimikus kiterjesztés konceptuális sémákon alapul.

Hasonló a helyzet az *opera* szó esetében is. Az *opera* két poliszém rendszerhez tartozik: egyrészt intézményt jelöl, és mint ilyen osztozik az intézményt jelentő szavak konceptuális jelentéseiben, másrészt előadásra szánt zenei műfajt, és ebben az értelmezésben külön poliszém jelentésekkel rendelkezik. Vö.

- (43) a/ Az operát a családban mindenki szereti.
 b/ Az opera két felvonásból áll.
 c/ Az opera tíz óra körül ért véget.
 d/ Megvettem az operát.

A szóban forgó szemantikai mezőre jellemző konceptuális sémák (44)-ban találhatók.

- (44) a/ Ha x zenei műfaj, akkor x-nek van belső szerkezete.
 b/ Ha x zenei műfaj, akkor x előadható.
 c/ Ha x zenei műfaj, akkor x tárgyként is megjelenhet.

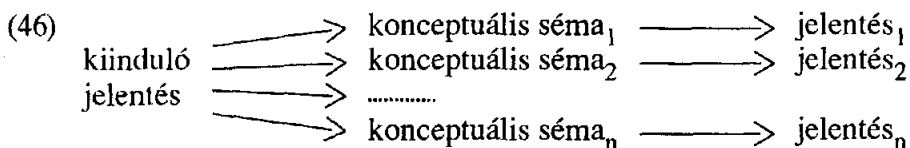
Könnyen láthatjuk, hogy a (43b) értelmezéshez a (44a), a (43c) értelmezéshez a (44b) és a (43d) értelmezéshez a (44c) konceptuális sémára van szükségünk.

Előfordulhat, hogy egy-egy szó értelmezésekor egynél több konceptuális sémára kell támaszkodnunk. Például

- (45) Az iskola mindenkinek tetszik.

A (45) mondatban az *iskola* megengedi mind a 'tevékenység', mind pedig az 'épület' értelmezést.

A kiinduló jelentés és annak metonimikus kiterjesztései közötti viszonyt a (46) ábra szemlélteti:

A (46) séma, amely a főnevekre jellemző, és az igékre jellemző (22) séma között az a különbség, hogy az igék esetében a kontextus közvetlenül hozzájárul az ige jelentésének módosulásához, a kontextusból bizonyos jelentéselemek beépülnek az ige jelentésébe. Főnév esetében a kontextus

egy már meglévő konceptuális sémát hív be, a kiinduló jelentés a konceptuális séma alapján módosul. A szemantikai leírás szintjén az alapjelentés és a kiinduló jelentés egyaránt alulspecifikált, de az alulspecifikáltság a két esetben némileg különböző dolgot jelent. Ige esetében, mint láttuk, az alapjelentés csak az igei jelentés vázát tartalmazza. A felszínen ez a jelentés sohasem jelenik meg. Főnév esetében ezzel szemben a kiinduló jelentés mindig egyike a felszínen is megjelenő jelentéseknek.

A (31a,b)–(35a,b), (42a–d) és (43a–d) példák meggyőzően mutatják, hogy a szabályos poliszémia metonimikus kiterjesztéssel magyarázható. Ezek a kiterjesztések a konceptuális sémák alapján előre jelezhetőek. A standard használatra szorítkozva azt mondhatjuk, hogy annyiféle poliszém jelentést kapunk, ahányféle konceptuális séma áll az adott esetben rendelkezésünkre. A poliszémiának tehát a konceptuális differenciálódás mellett másik forrása a konceptuális eltolódás. Az előzővel szemben azonban az utóbbi mindig előre jelezhető. Láttuk, hogy igéknél konceptuális differenciálódással van dolgunk, a konceptuális eltolódás ezzel szemben a főnevekre jellemző. A differenciálódás kiinduló pontja egy alulspecifikált alapjelentés, az eltolódásé a kiinduló jelentés, amely a poliszém jelentések egyikével azonosítható. A differenciálódásra nem adhatók meg konceptuális sémák, ebben az értelemben a differenciálódás eredménye nem jósolható meg. Azt is láttuk, hogy az igének nem minden poliszém jelentése magyarázható konceptuális differenciálódással. A szabályos poliszémia azonban minden esetben konceptuális eltolódás (metonimikus kiterjesztés eredménye). Ennek az általánosításnak az alapján a szabályos poliszémia így is megfogalmazható:

- (47) *Ha valamely szó u jelentése ugyanannak a szónak egy másik v jelentéséből konceptuális eltolódással jön létre, akkor az u és a v jelentés közötti viszonyt szabályos poliszémiának nevezzük.*

Ily módon a poliszémia problémáját visszavezettük a konceptuális differenciálódás és a konceptuális eltolódás problémájára.

5.6. Szemantikai és konceptuális poliszémia

A kétszintű szemantika lehetővé teszi, hogy különbséget tegyünk szemantikai és konceptuális poliszémia között. Az előbbi a szótár része, nem vezethető tehát le konceptuális műveletek segítségével. Bizonyos értelemben a szemantikai poliszémia idioszinkratikus jellegű, a konceptuális poliszémia (eddig ez utóbbiról volt szó) szabályszerű, ill. levezethető.

Gyakran előfordul, hogy egy F fogalom mind az L_1 , mind pedig az L_2 nyelvben lexémaként jelenik meg, az F fogalom az L_1 nyelvben l_1 -ként,

az L_2 nyelvben pedig l_2 -ként lexikalizálódott, de a két lexémának polyszém jelentései nem azonosak. Hasonlítsuk össze például a német *kommen* 'jön' igét a megfelelő francia *venir* és az angol *come* igével!

- (48) a/ Komm her!
 b/ Viens ici!
 c/ Come here!
 'Gyere ide!'
- (49) a/ Sie kamen an ein kleines Häuschen.
 b/ Ils sont arrivés à une petite maison.
 c/ They came to a small house.
 'Egy kis házikóhoz értek'

A német *kommen* ige két jelentése közötti kapcsolat kézenfekvő: az ige második jelentésében hiányzik a 'végpont' és a 'végpont azonos a beszélő helyzetével' jelentésmozzanat: a második jelentés az előbbinél általánosabb. Ez a fajta általánosítás is konceptuális műveletként fogható fel. A franciában ez az általánosítás nem jöhet létre (mint ahogy a magyarban sem), mivel a második jelentésre már létezik lexikai szó. A két lexikai szó, a *venir* 'jön' és az *arriver* 'érkezik', között éppúgy megvan a konceptuális kapcsolat, mint a német *kommen* két jelentése között, a második jelentés azonban nem vezethető le konceptuális művelet segítségével. A morfológiából kölcsönzött kifejezéssel élve azt mondhatjuk, hogy a franciában és a magyarban az a körülmény, hogy a második jelentésre van külön lexéma, blokkolja a második jelentés konceptuális szinten történő levezetését. Ez a fajta lexikai blokkolás sok más esetben is tetten érhető. A magyar *úszik* és a német *schwimmen* két értelemben használható:

- (50) a/ Szeretek úszni.
 b/ Egy fadarab úszik a tavon.
- (51) a/ Wir schwimmen über den Fluss.
 'Átússzuk a folyót'
 b/ Kork schwimmt.
 'A parafa úszik'

Az első jelentésben az alany ágens, és az úzás aktív tevékenység; a második jelentésben az alany téma szerepű, és az úzás nem tevékenység. A franciában és az angolban a két jelentés két lexémaként jelenik meg: *nager*, *swim* és *flotter*, *float*. A magyarban és a németben ebben az esetben is kézenfekvő a két jelentés közötti konceptuális kapcsolat, a franciában és az angolban azonban nem jöhet létre polyszém jelentés konceptuális szinten, mivel a két jelentésre két külön szó létezik.

5. A POLISZÉMIA ÉS A KÉTSZINTŰ SZEMANTIKA

Van, amikor két polyszém jelentés a vonzatkeret különbözőségében is megnyilvánul:

- (52) a/ Anna kocht eine Suppe.
'Anna levest főz'
b/ Das Wasser kocht.
'Forr a víz'

A *kochen* 'főz, fő' ige a németben kétféle vonzatkerettel jelenik meg:

- (53) a/ kochen(Ágens, Eredmény) 'főz'
b/ kochen(Patiens) 'fő'

A két jelentés közötti konceptuális kapcsolat lehetővé teszi az második jelentésnek az elsőből történő levezetését. A magyarban ez nem megy, mivel a két jelentésre két külön igénk van, és ez blokkolja a konceptuális levezetést. Más szóval, a *főz* igének nincs 'fő'-értelmű polyszém jelentése.

Hasonló polyszém jelentéseket találunk a német *kleben* 'ragaszt, ragad' ige esetében is. A németben a két jelentés a konceptuális polyszemiát, a magyarban a szemantikai (lexikai) polyszemiát példázza.

Osszefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a polyszémia megjelenhet mind szemantikai, mind pedig konceptuális szinten. A szemantikai polyszémia blokkolja a konceptuális polyszémia létrejöttét, ugyanakkor a szemantikai polyszémia konceptuálisan motivált, hiszen ugyanaz a konceptuális kapcsolat jelenik meg mindkét szinten.

5.7. A tulajdonnevek

A tulajdonnevek szemantikailag címkék, amelyeket egyedek azonosítására használunk. A tulajdonnév jelentése az az egyed, amelyre a tulajdonnév vonatkozik. Az

- (54) Budapest Magyarország fővárosa.

mondatban a *Budapest* tulajdonnév jelentése: 'az a valami, amelynek Budapest a neve', és ugyanígy: a *Magyarország* tulajdonnév jelentése 'az a valami, amelynek Magyarország a neve'. Mármost a kétszintű szemantikában (55)-szerű példákat is találunk:

- (55) Pétert nehéz megérteni.

ahol a *Péter* szót nyilvánvalóan nem tulajdonnévként használjuk. Attól

függően, hogy a *Péter* tulajdonnév jelöltjéről mit tudunk (pl. személy, író) a *Péter* szó az (55) mondatban sok mindent jelenthet: a *Péter* név által jelölt személy beszédét, viselkedését, írásait. Másfajta predikátumok esetében további értelmezéseket kaphatunk (l. a 6. fejezet 4. pontját):

- (56) a/ Péter 180 cm magas.
- b/ Péter csinos fiú.
- c/ Péter már elérte a 8 kg-ot.
- d/ Pétert megölték.

Az (56a,b,c,d) mondatok értelmezése kézenfekvő. A kérdés a következő: vajon ebben az esetben is konceptuális eltolódásról van szó?

Az egyik probléma az, hogy a tulajdonnevek esetében nincs alapjelentés: a személy, állat, hely, folyó stb. nem tartozik a tulajdonnév jelentéséhez. A *Péter* tulajdonnév éppúgy lehet állat, hely, folyó neve, mint személyé. Az, hogy a *Péter* név adott esetben személyre utal, a megnyilatkozás szintjén dől el. Ha már tudjuk, hogy Péter személy, akkor mindennapi ismereteink alapján azt is tudjuk, hogy Péternek van teste, testének vannak méretei, van hangja, lehetnek produktumai és így tovább. Ebből adódik a második probléma: a lehetséges értelmezések nem alkotnak jól körülhatárolható halmazt, mint a köznevek esetében (l. az *iskola* vagy az *opera* szó értelmezéseit). Nem állíthatók tehát fel olyan konceptuális sémák, amelyeknek az alapján a különféle értelmezések előre jelezhetők lennének. Különben is furcsa dolog lenne azt állítani, hogy a *Péter* tulajdonnév poliszém jelentésű. Az (55)–(56) mondatokban tulajdonképpen a *Péter* tulajdonnév köznevesül, és ez a köznevesült név kaphat különböző poliszém jelentéseket. Ebben nagy valószínűséggel ismét konceptuális műveletek játszzák a döntő szerepet, ezek azonban a konceptuális eltolódástól eltérő módon működnek.

5.8. Az aspektuális igék

Aspektuális igéknek azokat az igéket nevezzük, amelyek egy esemény kezdetét vagy végét, időtartamát, megszakítását vagy folytatását, ill. megtörténtét jelölik. Ilyenek:

- (57) (el)kezd, abba hagy, befejez, folytat, tart, történik

Például:

- (58) Elkezdtem/abba hagytam/befejeztem, folytattam az írást.

5. A POLISZÉMIA ÉS A KÉTSZINTŰ SZEMANTIKA

Mármost az (59) mondat többféle értelmezést enged meg:

(59) Elkezdtem a könyvet.

Az (59) mondat jelentheti a (60a,b,c,d) mindegyikét és azonfelül még sok minden mást.

- (60) a/ Elkezdtem olvasni a könyvet.
- b/ Elkezdtem írni a könyvet.
- c/ Elkezdtem lektorálni a könyvet.
- d/ Elkezdtem szövegszerkeszteni a könyvet.

Vajon ebben az esetben is polyszémivával van dolgunk? Aligha. Az *elkezd* ige a többi aspektuális igehez hasonlóan eseményre utal, eseményt pedig csak esemény jelentésű szó fejezhet ki. A *könyv* nem esemény jelentésű, mindennapi ismereteink alapján tehát az (59) mondatot ki kell egészítenünk, mert így önmagában hiányos (elliptikus). Adott beszédhelyzetben ez sohasem szokott gondot okozni. Mivel egy könyvvel nagyon sok mindent csinálhatunk, az (59) mondat lehetséges értelmezései potenciálisan végtelen halmazt alkotnak.

Az aspektuális igeik jelentése nem differenciálódik és nincs alávetve metonimikus vagy metaforikus kiterjesztésnek. Az aspektuális igeik bizonyos típusú főnevek esetében előhívhatnak különböző értelmezéseket, amelyeknek azonban nincs köztük a polyszemiához.

Az a körülmény azonban, hogy az aspektuális igeik nem minden főnév esetében működnek a fent leírt módon, arra utal, hogy a jelenség mégis részletesebb magyarázatot igényel.

- (61) a/ ?Elkezdtem a feladatot (megoldani).
- b/ ?Elkezdtem a házat (építeni).
- (62) a/ *Elkezdtem a bokrokat (ültetni, nyesni).
- b/ *Elkezdtem az edényeket (elmosogatni).

Figyeljük meg, hogy néhány más ige is az aspektuális igeikhez hasonlóan viselkedik:

- (63) a/ Élveztem a könyvet (olvasni).
- b/ Élveztem a filmet (nézni).
- c/ Élveztem a jávorszarvast (enni).

Ezek a megfigyelések két kérdést vetnek fel:

(a) Milyen főnevek esetében használhatók az aspektuális igék (és még néhány más ige) elliptikusan?

(b) Az aspektuális igéken kívül melyek azok az igék, amelyek ezeket a szerkezeteket megengedik?

Egyik kérdésre sincs válaszunk, pedig csak a válaszok birtokában gondolkodhatunk el azon, hogy milyen módon adhatunk számot a megfigyelt jelenségekről. A probléma azonban a jelen összefüggésben nem súlyos, hiszen valójában nem tartozik a poliszémia kérdésköréhez.

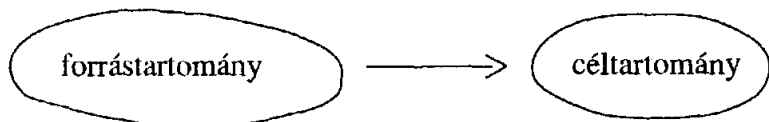
5.9. A szabálytalan poliszémia

Két jelentés között olyan kapcsolat is megállapítható, amely nem jelezhető előre, nem foglalható szabályba. A kapcsolat legtöbbször valamilyen, pontosan nem körülhatárolható hasonlóságon alapul. Ilyen esetekben **szabálytalan poliszémiáról** beszélünk. A (19a,b) mondatok ezt a poliszémiát példázzák. De szabálytalan poliszémia a testrészneveknek különböző tárgyakra, természeti alakulatokra való átvitele is. A *fej* szó a testrészen kívül vonatkozhat többek között a szög kiszélesedett végére, egyes növényi részekre; a *láb* jelentheti egy 'tárgynak azt az alkatrészét, amelyen áll', a 'hegy lábát' is; a *száj* a testrészen kívül a 'barlang száját', az 'üveg száját' stb. Ezek között a jelentések között ugyan meg lehet állapítani a kapcsolatot, de a 'testrész' jelentés kiterjesztése nem jósolható meg előre. A szabálytalan poliszémiával annak megjósolhatatlan volta miatt nem foglalkozunk részletesebben.

5.10. A metafora

A metaforáról röviden szóltunk már a kognitív szemantika bemutatásakor (l. a 4. fejezet 4.1.4. pontját). Itt most bennünket csak az a kérdés fog érdekelni, hogy a metafora mennyire jelezhető előre, hogy a metaforizáció milyen esetben tekinthető 'szabályosnak'. A kognitív szemantikában leginkább elterjedt metaforaelmélet szerint a metaforák ún. **általánosított metaforák** köré szerveződnek. Ilyenek például 'az idő pénz', 'az elmélet építmény', 'a szerelem utazás'. A metafora úgy jön létre, hogy egy adott tartományhoz (jelentésmezőhöz) tartozó elemeket (szavakat) egy másik tartomány elemeire képezzük le. A kiinduló tartományt nevezzük **forrástartomány**nak ('source domain'), a célba vett tartományt pedig **céltartomány**nak ('target domain'). A két tartomány közötti leképezés szematikusan így ábrázolható:

(64)

5. A POLISZÉMIA ÉS A KÉTSZINTŰ SZEMANTIKA

Az alábbi mondatok 'az idő pénz' általánosított metaforát példázzák:

- (65) a/ A számítógéppel sok időt takaríthatunk meg.
- b/ Ne pazarold el a drága idődet.
- c/ A disszertációm megírása sok időmbe került.
- d/ Ebbe a munkába sok időt fektettem bele.
- e/ A kerülő miatt sok időt veszítettünk.
- f/ Jobban be kellene osztanod az idődet.

A (65a–f) példákban szereplő igék forrástartománya a 'pénz': pénzt meg-takaríthatunk, a pénzt elpazarolhatjuk, befektethetjük, beoszthatjuk. A (64) leképezés azonban csak abban az esetben tekinthető a metaforizáció részleges magyarázatának, ha a forrástartomány minden eleméhez hozzárendelhető a céltartomány valamely eleme. Könnyű azonban belátni, hogy ez nem áll fenn: pénzünket kiadhatjuk, pénzünkkel bevásárolhatunk, pénzünket kamatoztathatjuk, és amikor dolgozunk, pénzt keresünk. Ezzel szemben az időt nem adhatjuk ki, idővel nem vásárolhatunk be, az időt nem kamatoztathatjuk, időt munkával nem kereshetünk. A forrástartomány-nak tehát nem minden eleme képezhető le a céltartományra. Arról persze nincs szó, hogy a leképezés a fordított irányban is működjön, azaz hogy a céltartomány minden eleméhez a forrástartomány valamely eleme tartozzék. Egyrészt ugyanis a céltartomány elemei több forrástartományból is származhatnak, másrészt a céltartománynak lehetnek nem metaforizáció révén létrejött elemei is. Elképzelhető például, hogy 'az idő múlik', 'az idő hosszabb-rövidebb ideig tart' az időre vonatkozó sajátos kifejezések és nem metaforizáció következményei.

Mielőtt a forrás- és céltartomány közötti leképezés problémáját tovább vizsgálnánk, vessünk egy szempillantást még egy általánosított metaforára. Az alábbi mondatokban 'az elmélet építmény' általánosított metaforára találunk példákat.

- (65) a/ Az elméletet további érvekkel kell alátámasztani.
- b/ Az elmélet szilárd alapokon nyugszik.
- c/ Az elmélet a kritika súlya alatt teljesen összeomlott.
- d/ Az elméletnek egyelőre csak a váza készült el.
- e/ Az elméletnek világos a szerkezete.

Az elmélet jelentésmezőjében tehát az építmény jelentésmezőjéből átvett elemeket találunk: *alátámaszt, szilárd alapok, összeomlik, váz, szerkezet.* Ebben az esetben is fennáll azonban az a probléma, hogy az 'építmény' jelentésmezőjének nem minden elemét lehet az elmélet jelentésmezőjére leképezni. Egy építménynek van bejárata, vannak falai, van tetője és van-

nak ablakai. Elmélet esetében ezzel szemben nem beszélhetünk bejáratról, falról, tetőről, ablakról. A (64) leképezés tehát csak abban az esetben tekinthető (részleges) magyarázatnak, ha meg tudjuk határozni, hogy a forrástartománynak mely elemeire vonatkozhat. Az alábbi gondolatmenet talán közelebb hoz bennünket a probléma megoldásához.

A komplex metaforák általában egyszerűbb, ún. **elemi metaforákból** tevődnek össze. Ezek az elemi metaforák függetlenek azoktól a **komplex metaforáktól**, amelyekben előfordulnak, **létezésük közvetlenül motiválható**. 'Az elmélet építmény' általánosított metafora például két elemi metaforára bontható fel: (a) 'a **logikai szerkezet fizikai szerkezet**', (b) 'a fennmaradás egyenértékű az **álló helyzetben maradással**'. A kettő kombinációjával kapjuk 'az elmélet építmény' általánosított metafora pontosabb megfogalmazását: 'a **létező logikai szerkezet álló, fizikai szerkezet**'. Ez a komplex metafora már megmagyarázza az építmény és az elmélet jelentésmezője közötti leképezést. A fizikai szerkezetnek nem része a bejárat, az ablak vagy a tető, hozzátartozik azonban az alap és a váz. A fizikai szerkezet álló, függőleges, ezért alátámasztható, és ha a fizikai szerkezet nem stabil, összeomolhat. Az általánosított metaforák belső szerkezetének a felismerése fontos lépést jelent a metaforizáció pontosabb jellemzésében, egyelőre azonban még igen messze vagyunk attól, hogy a (64)-ben ábrázolt leképezés minden részletét pontosan jellemeznünk tudjuk.

5. 11. Összefoglalás

Fejezetünk első részében azt vizsgáltuk, hogy elválaszthatók-e egymástól a homonímia, a poliszémia és a szemantikai határozatlanság. Arra a következtetésre jutottunk, hogy a három fogalom megkülönböztetésére nem állnak rendelkezésünkre megbízható tesztek. Láttuk, hogy a poliszém jelentések kontinuumot alkotnak, melynek egyik végét a homonim jelentések, másik végét pedig a szemantikailag határozatlan jelentések képviselik.

Igék esetében a poliszém jelentések igen gyakran az igei alapjelentések a kontextus alapján létrejövő módosulásaival jönnek létre. Főnevek esetében ezzel szemben a poliszém jelentések látszólag szemantikailag össze nem függő halmazt alkotnak. Mindkét esetben a poliszém jelentések magyarázatára a kétszintű szemantika tűnik legalkalmasabbnak. Eszerint az elmélet szerint a jelentések ábrázolása két szinten történik. A szemantikai szint az alapjelentéseket, ill. kiinduló jelentéseket tartalmazza, ez a szint a konceptuális műveletek kiinduló pontja. A konceptuális szinten jelennek meg a konceptuális műveletek révén keletkezett teljesebb jelentések. Az igei jelentések egy alapjelentés konceptuális differenciálódásával jönnek létre, a főnévi jelentések pedig a kiinduló jelentés konceptuális

eltolódásával. A konceptuális differenciálódással létrejött jelentések általában nem jósolhatók meg előre. A konceptuális eltolódással keletkezett jelentések ezzel szemben mindig megjósolhatók. Ebben az esetben a konceptuális műveletek a mindennapi ismereteinkből leszűrt konceptuális sémákra támaszkodnak. Egy-egy konceptuális séma nemcsak egyetlen szójelentésre alkalmazható, hanem egy egész jelentésmező szavaira. A konceptuális eltolódással létrejött jelentések a szabályos poliszémiát példázzák.

Azokban az esetekben, amikor a poliszém jelentések nem jósolhatók meg, szabálytalan poliszémiáról beszélünk. A szabálytalan poliszémia esetében is megfogalmazhatók bizonyos konceptuális kapcsolatok az egyes poliszém jelentések között, de az alapjelentés és a levezetett jelentés közötti kapcsolat nem szabályokon alapszik.

A szabálytalan poliszémiánál is nehezebb a metaforizáció pontos jellemzése. Láttuk, hogy a kognitív szemantikából ismert módszer, amely szerint a metafora úgy jön létre, hogy egy forrástartomány elemeit leképezzük egy céltartomány elemeire, nem felel meg az előrejelezhetőség követelményének. A forrástartománynak ugyanis nem minden eleme képezhető le a céltartományra. A forrástartomány pontosabb körülhatárolása azonban bizonyos mértékig lehetővé teheti a metaforák létrejöttének előrejelzését.

Olvasnivaló

- APREZJAN, JURIJ D.: Regular polysemy. *Linguistics* 142 (1971) 5–32.
- BIERWISCH, MANFRED: Semantische und konzeptuelle Repräsentation lexikalischer Einheiten. *Studia Grammatica* XXII (1983) 61–99.
- DEANE, PAUL D.: Polysemy and cognition. *Lingua* 75 (1988) 325–361.
- FILLMORE, CHARLES: Towards a descriptive framework for spatial deixis. In: *Speech, Place and Action: Studies in Deixis and Related Topics* (R. J. JARVELLA–W. KLEIN, eds.). John Wiley, Chichester, 1982, 31–59.
- GEERAERTS, DIRK: Vagueness's puzzles, polysemy's vagaries. *Cognitive Linguistics* 4/3 (1993) 223–272.
- GRADY, JOE–TAUB, SARAH–MORGAN, PAMELA: Primitive and compound metaphors. In: *Conceptual Structure, Discourse and Language* (ADELE GOLDBERG, ed.). CSLI Publications, Stanford, 1996, 177–187.
- LYONS, JOHN: *Linguistic Semantics. An Introduction*. Cambridge University Press, Cambridge, 1995.

- BERG, GEOFFREY: The non-uniqueness of semantic solutions: polysemy. *Linguistics and Philosophy* 3 (1979) 143–184.
- BOVSKY, J.: *The Generative Lexicon*. MIT Press, Cambridge, 1995.
- SCHWARZE, CHRISTOPH–SCHEPPING, MARIE-THERES: Polysemy in a two-level semantics. In: *Lexical Knowledge in the Organization of Language* (U. EGLI ET AL., eds.). Benjamins, Amsterdam, 1995, 283–300.
- TAYLOR, JOHN R.: *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. 6. fejezet. Clarendon Press, Oxford, 1998.
- TUGGY, DAVID: Ambiguity, polysemy, and vagueness. *Cognitive Linguistics* 4 (1993) 273–290.